

SOME ISSUES IN STATE RIGHTS AND CONSTITUTIONAL DEVELOPMENT IN MONGOLIA

УЛСЫН ЭРХ БА МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬТ ЁСНЫ ХӨГЖЛИЙН ЗАРИМ АСУУДАЛ

Данзангийн Лүндээжанцан¹

Shihihutug University, E-mail: lundeejantsan@shihihutug.edu.mn, <https://orcid.org/0009-0005-4588-9725>

ӨГҮҮЛЛИЙН ТУХАЙ

Keywords:

State rights,
Draft Constitution,
Jamsrangin Tseveen

Түлхүүр үгс:

Улсын эрх,
Үндсэн хуулийн төсөл
Жамсрангийн Цэвээн

Article history:

Received Dec, 2024
Revised Feb, 2025
Accepted Mar, 2025

Нийтлэлийн түүх:

Хүлээн авсан: 2024, 12 сар
Шинэчилсэн: 2025, 02 сар
Хүлээн зөвшөөрсөн: 2025, 03 сар

ХУРААНГУЙ

The history of constitutionalism in Mongolia is relatively new. However, in terms of its content, scope, and impact, it upholds the values and fundamental principles of a democratic constitution. The constitution serves as the primary instrument for decentralizing state power, establishing a system of checks and balances, and safeguarding human rights. The principles of parliamentary government, human rights, and freedoms enshrined in the Mongolian Constitution are rooted in Jamsrangin Tseveen's work, "State rights", which played a crucial role in drafting Mongolia's first Constitution in 1924.

After the 1921 revolution, J.Tseveen began drafting a constitution, laying the foundation for legal terminology and defining key concepts of state formation and constitutional governance in his work "State rights". His draft emphasized the protection of Mongolia's territory, language, and national sovereignty, the recognition of human rights and freedoms, and the establishment of a government based on the supremacy of the people. Although the drafts by J.Tseveen and D.Bodoo were not officially adopted, they played a crucial role in formalizing national legislation and developing legal terminology.

J.Tseveen's work "State rights" is a historical document that initiated the development of constitutional theory and legal terminology, laying the foundation for Mongolia's legal system.

Монгол Улсын Үндсэн хуульт ёсны хөгжлийн түүх нь шинэлэг боловч агуулга, цар хүрээ, үр дүнгийн хувьд ардчилсан үндсэн хуулийн үнэт зүйлс, нийтлэг зарчмуудыг хангаж буй баталгаа юм. Үндсэн хууль нь төрийн эрх мэдлийн төвлөрлийг задлах, хяналт, тэнцлийг бий болгож хүний эрхийг хамгаалах гол хэрэгсэл билээ. Монголын Үндсэн хуульд туссан парламентат засаглалын үзэл санаа, хүний эрх, эрх чөлөөний зарчмууд Жамсрангийн Цэвээн аbugайн "Улсын эрх" бүтээлд тулгуурласан бөгөөд энэ нь 1924 оны Анхдугаар Үндсэн хуулийг боловсруулахад чухал суурь болсон юм.

¹ Хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор (Sc.D), профессор,
Шихихутуг их сургуулийн Эрдмийн зөвлөлийн дарга

Ж.Цэвээн 1921 оны хувьсгалын дараа Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах ажлыг эхлүүлж, “Улсын эрх” бүтээлээрээ хууль зүйн нэр томъёог тогтоон, төрийн байгуулалт, үндсэн хуулийн үзэл санааг тодорхойлжээ. Түүний төсөлд Монголын газар нутаг, хэл бичиг, үндэсний бүрэн эрхт байдлыг хамгаалах, хүний эрх, эрх чөлөөг хүндэтгэх, ардын засгийн дээд эрхийг тогтоох зэрэг үзэл санаа тусгалаа олсон. Хэдийгээр Ж.Цэвээн, Д.Бодоо нарын төслүүд батлагдаагүй ч үндэсний хууль тогтоомжийн хэлбэршил, хууль зүйн нэр томъёоны эхлэлийг тавьсан нь онцгой ач холбогдолтой юм.

Ж.Цэвээний “Улсын эрх” бүтээл нь Үндсэн хуульт ёсны онол, нэр томъёоны хөгжлийг эхлүүлж, Монгол Улсын эрх зүйн тогтолцооны суурийг тавьсан түүхэн баримт болж үлдсэн байна.

Энэ өгүүлэл [CC BY-NC](#) лицензийн дагуу нээлттэй хандалтын эрхтэй.

1. Танилцуулга

Өнгөрсөн онд тохиосон Монгол Улсад анхдугаар Үндсэн хууль батлагдсаны 100 жилийн ойд зориулж Үндсэн хуулийн эрх зүйн шинжлэх ухааны судалгааны гол эх сурвалжийн нэг Улсын эрх хэмээх бүтээлийн хууль зүйн болон судалгааны ач холбогдлыг үнэлэх, нэмэгдүүлэх зорилгоор энэхүү өгүүллийг тэрлэлээ.

2. Арга зүй

Энэхүү өгүүлэл нь Улсын эрх хэмжээх бүтээлийг түүхэн цаг үеийн онцлог, түүний мөн чанар, судлаачдын үзэл баримтлалд үндэслэн харьцуулан судалж, дүн шинжилгээ хийх аргаар бүтээлийн эрдэм шинжилгээний болон практик ач холбогдлыг тодорхойлоход чиглэсэн.

3. Судалгааны үр дүн

3.1. Оршил

Монгол Улсын Үндсэн хуульт ёсны хөгжлийн түүх өрнөдийн ардчилсан орнуудынхтай харьцуулахад нэн шинэхэн үед хамаарах хэдий ч үйл явцын өрнөл хийгээд агуулга, цар хүрээ, үр дүн, туршлага сургамжийн хувьд чамлахааргүй баялаг юм. Аливаа Үндсэн хуулийн гол үүргийн нэг нь засаглалын институтийг тогтоох болон улсын эрх мэдлийг хэн, ямар зорилгоор хэрхэн хэрэгжүүлэхийг тогтооход оршдог байна. Тэгвэл “Улсын эрх” бүтээл үүнд хариулт тайлбар болж өгсөн юм.

Монгол Улсад Үндсэн хуульт ёс, Бүгд найрамдах засаглал, улмаар парламентын засаглал бүхий ардчилсан дэглэмийг Үндсэн хуулиараа тунхаглан бэхжүүлсэн нь яахын аргагүй дэлхий нийтийн үндсэн хуулийн үнэт зүйлс, нийтлэг зарчмуудтай хөл нийлэн алхаж буйн баталгаа мөн. Үндсэн хууль бол угтаа төрийн эрх мэдлийн төвлөрлийг задалж, эрх мэдлийн харилцан хяналт тэнцлийг бий болгох замаар хүний эрхийг хамгаалах улс төр, эрх зүйн гол арга хэрэгсэл болдог. Энэ ч учраас Үндсэн хуулийн үнэт

зүйлс, нийтлэг зарчмуудыг тогтоож туурга тусгаар улс орон, засаг төрийнхөө зорилго тэмүүлэл, алсын хараа, төрийн байгууламж, засаглалын хэлбэр, эрх зүйт ёс, хүний эрх, эрх чөлөөг хүн төрөлхтний үндсэн хуульт ёсны хөгжлийн түвшинд хүргэж нийгмийн бүлэг, давхаргын зөвшилцлийн үндсэн дээр тогтоодог хууль эрх зүйн дээд эх сурвалж гэдгийг одоо хэн бүхэн ойлгодог болсон биз ээ.

Одоогоос 110 жилийн тэртээ Монголын төрт ёс, эрх зүйн сэтгэлгээний түүхэнд тод ул мөрөө үлдээж, түүхийн ээдрээ нугачаатай үйл явцад онол, арга зүйн зам мөрийн анхны шанг татсан Жамсрангийн Цэвээн² хэмээх их хүмүүний туурвисан “Улсын эрх” товхимол гарчээ. Энэ бэсрэг номыг онцолж үзэх учир шалтгаан олон буй. Тус бүтээл гарах болсон түүхэн нөхцөл байдлыг товч дурдсуу.

3.2. Үндсэн хэсэг

Ж.Цэвээн абугай 1921 оны Үндэсний ардчилсан хувьсгалын дараагаас Үндсэн хуулийн шинжтэй баримт бичгүүд боловсруулах, улмаар Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах ажилд шууд орсон бөгөөд үүнд нь “Улсын эрх” бүтээл нь суурь болж өгчээ. 1921 оны 9-11 дүгээр сард “Тангаргийн гэрээ”, “Улсын түр цагийн хурлын дүрэм”-ийг боловсруулан мөрдсөн нь Монгол Улсын Үндсэн хуулийг боловсруулах ажлын эхлэл байсан гэж үзүүштэй³. Тэр үед Ерөнхий сайдаар ажиллаж байсан Д.Бодоо “Монгол хэмжээт засагтай ард улсын үндсэн хууль” хэмээх анхны Үндсэн хуулийн төслийг боловсруулжээ. Мөн Үндэсний төв архивд хадгалагдаж байгаа тодорхой нэргүй, хараахан бүрэн боловсруулж дуусаагүй төслийг Ж.Цэвээн зохиосон байна. Д.Бодоогийн төсөл 6 бүлэг, 27 зүйлтэй, Ж.Цэвээний төсөл 7 бүлэг 24 зүйлтэй. Түүхч С.Идшинноров үзэхдээ Д.Бодоо “Тангаргийн гэрээ”-г, Ж.Цэвээн “Улсын түр цагийн хурлын дүрэм”-ийг тус тус боловсруулсан бөгөөд түүнээ өргөтгөн Үндсэн хуулийн төсөл болгон тус тусдаа ажилласан⁴ гэсэн бодож үзүүштэй саналыг дэвшүүлжээ.

Ж.Цэвээний боловсруулсан төслийн “Богд хааны тухай” гэдэг хоёрдугаар бүлэгт “Жабзундамба хутагтын наймдугаар дүрийг Монголын хэмжээт эрхт Богд хаан хэмээн өргөмжилнө” гээд “Богд хааны эрх хэмжээг Олноо өргөгдсөний арван нэгдүгээр оны арван сарын шинийн хоёрны өдөр Ардын засгийн газар, Богд хаан хоёрын хоорондох

² Зохиогчийн тухай. Жамсрангийн Цэвээн (1881-1942). Тэрээр 1881 онд Агийн Буриадын нутагт Шарайд овгийн Жамсрангийн гэрт төржээ. Тэр бээр 1890-ээд онд Дээд-Үд, Эрхүү, Петербург хотод бага, дунд, дээд сургуулийг төгсгөж, өргөн хэмжээний суурь боловсрол эзэмшжээ. Тэр бээр “Шинэ толь”, “Нийслэл Хүрээний сонин бичиг” зэрэг сонин сэтгүүлийг эрхлэн, 1913 оноос 1920 он хүртэл бүгд 120 дугаарыг эрхлэн гаргаж байв. Ж.Цэвээн Ерөнхий сайд Сайн ноён хан Намнансүрэнгийн захиалгаар гадаад орнуудын Үндсэн хуулийн тоймыг багтаасан “Улсын эрх” хэмээх анхны улс төр, эрх зүйн товхимлыг зохиосон байна. 1920-иод оны зунаас 1930-аад оны эх хүртэл 10 орчим жил Монгол оронд өрнөсөн үндэсний ардчилсан хувьсгал, нам, төрийн үйл ажиллагаа, соён гэгээрүүлэх болон Судар бичгийн хүрээлэнгийн тал бүрийн үйл ажиллагаанд биечлэн оролцож, чухал хувь нэмрээ оруулсан билээ. МАН-ын анхны мөрийн хөтөлбөр “Түмэнд тунхаглан зарлах бичиг”-ийн эхийг боловсруулсан гавьяатай.

³ Ц.Батбаяр., Д.Лундээжанцан. Хэмжээт цаазтаас Бүгд найрамдах засаглалд шилжсэн нь Анхдугаар Үндсэн хууль 1921-1924., УБ. 2023., тал.145.

⁴ С.Идшинноров. Бүтээлийн чуулган. II. Дэд боть. УБ., 2013.тал.311.

холбогдлыг тодорхойлсон дүрмийн ёсоор журамлан дагаваас зохих тул энэхүү дүрмийг Үндсэн хуульд хавсаргав" гэжээ.⁵

Д.Бодоо, Ж.Цэвээн нар Улсын хурлын тухай Үндсэн хуульд тусгасан бөгөөд тухайлбал, Ж.Цэвээний төслийн Нэгдүгээр бүлэгт:

Нэгдүгээр зүйл.

1 дүгээр зүйл: Монгол улс болбоос ардын эрхтэй хэмжээт цаазат засгийг явуулмуй.

2 дугаар зүйл: Монгол улсын харьяат ард түмний сонгосон төлөөлөгчид чуулж, бүх улсын хуралдаан байгуулан бүх улсын дээд эрхийг баримуй.

3 дугаар зүйл: Монгол Улсын бүгд цааз хуулийн зүйлүүдийг залруулах, зохиох, батлах ба улсын орлого, зарлагыг хянан батлах хийгээд зарга шүүхийн ёсыг байгуулах, гадаад лугаа гэрээ батлах, хэмжээ жигнүүр, мөнгө зоос гаргах зэрэг улсын дээд эрхэд холбогдох зүйлүүдийг цөм хэлэлцэн тасалмуй.

4 дугаар зүйл: Засгийн газрыг Улсын хурлаар сонгон талбимуй, халмуй.

5 дугаар зүйл: Улсын хурал чөлөө бүхий цагт улсын дээд эрхийг Ардын засгийн газар хадгалбаас зохимуй." хэмээн заасан нь Улсын хурал төрийн дээд эрхийг барина гэсэн парламентат засаглалыг төсөлдөө тусгаж өгсөн хэрэг юм. Улсын хурлын таслан шийтгэх хэргүүд нь Монгол улсын бүх цааз хуулийн зүйлүүдийг залруулах, зохиох, батлах, улсын орлого, зарлагыг хянан батлах, ...хэмжээ жигнүүр, мөнгө зоос гаргах зэрэг улсын дээд эрхэд холбогдох зүйлүүдийг цөм Улсын хуралдаан хэлэлцэн таслан тогтооно гэсэн байна. Түүнчлэн Улсын хурал Засгийн газрыг сонгох, халах эрхтэй байна гэжээ. Түүнчлэн " Улсын хурал чөлөө бүхий цагт улсын дээд эрхийг Засгийн газар хадгалбаас зохино"⁶ гэсэн байна. Энэ заалт хожим 1924 онд Улсын анхдугаар их хурлаас баталсан Анхдугаар Үндсэн хуульд тусгалаа олсон байдаг.

Ж.Цэвээн Үндсэн хуулийн төсөлд Үндсэн эрхийг дараах байдлаар томьёолсон нь "Улсын эрх"-ийн зүй ёсны үргэлжлэл байв. Үүнд:

1 дүгээр зүйл: Монгол улсын засаг нь ардын эрхтэй тул хувийн эрх чөлөөг хүндэтгэн үзэж, хэн хүн нэрээ нуулгүйгээр өөрийн саналыг аман үгээр ба бичиг дэвтрээр хэвлэн гаргаж олон дор тараахад хуучин хэвээр чөлөө эрхтэй байна. Гагцхүү улс төр, олон түмний ашиг тус, эрх мэдэл дүрс байдалд хорлолтой зүйлийг гаргаваас тухайд тогтоосон дүрмийн ёсоор шийтгэнэ.

2 дугаар зүйл: Ард түмэн санал хүчин нийлж нам, хоршоо, бүлгэм, үүр зэргийг байгуулах ба хурал чуулж аливаа хэрэг учир шүүмжлэх зэрэг тогтсон дүрэм ёсоор эрх чөлөө эдэлнэ. Гагцхүү улс төрд харштай зорилго явдал гаргаж болохгүй.

⁵ Ж.Цэвээний боловсруулсан Үндсэн хуулийн төсөл. МУУТА, ТБА, Х-31, Д-1, ХН-10.

⁶ Ж.Цэвээний төсөл. МУУТА, ТБА, Х-31, Д-1, ХН-10.

3 дугаар зүйл: Монголын харьяат бүгд шашин мөргөлийг өөрийн дур сүжгээр шийдэх ба албадаж болохгүй.

4 дүгээр зүйл: Монголын харьяат иргэд дээд доорд, эрхтэн дархтан, лам хар гэж ялгаварлахгүй цөм улс төр, орон нутгийн алив үүрэг ба эрх чөлөөг тэгш эдэлнэ.

5 дугаар зүйл: Монгол Улсын албаны хэл бичиг нь монгол хэл бичиг байна.

6 дугаар зүйл: Монголын газар ус, дэлхийн баялаг, хил хязгаарыг Монголын харьяат хүмүүн бүгд хичээнгүйлэн хамгаалж, гадаадын хүн зоргоор нүүдэллэн орж, колони болон суух, онц эрхээр түрэмгийлэн монгол үндэстний эдүгээгийн ба хойдын эрх ашгийг булаах буюу эвдэхээс сэргийлэх явдал болмуй.

Ж.Цэвээн Хятадын колоничлол, түрэмгийлэлд өртсөн Дотоод Монголын ард түмний жишээг сургамж болгосон бололтой, Үндсэн хуулийн төсөлдөө монгол хэл бичиг, газар нутаг, бэлчээрээ хамгаалах тухай заалтуудыг оруулжээ. Тэр бээр төсөлдөө "Монгол улсын албан ёсны хэл бичиг нь монгол хэл бичиг байна. Монголын газар ус, дэлхийн баялаг, хил хязгаарыг бүгд хичээнгүйлэн хамгаалж, гадаадын хүн дур зоргоор нүүдэллэн орж, колони болон суух, онц эрхээр түрэмгийлэн монгол үндэстний хойдын эрх ашгийг булаах буюу хохироохоос сэргийлэх явдал" гэжээ.⁷

Ж.Цэвээний Үндсэн хуулийн төсөлд мөн монгол угсаатны холбооны улс буюу Федерализмын үзэл санаа тусгалаа олсон нь онцлог байв. Тэр бээр 4 дүгээр бүлгээ "Олон зах хязгаарын тухай", 5 дугаар бүлгээ "Монголын эрх баригчдын тухай" хэмээн томъёолжээ. Дөрөвдүгээр бүлэгт "Монгол улсад багтсан олон аймаг, хязгаарын газрын харьяат нар цөм нэгэн адил ардын эрх чөлөө алив үүргийг эдэлж, Монгол улсын хязгаар дотор саадгүй нэвтрэн явна". "Хэрэв ямар нэгэн онц суртал байдалд идээшсэн муж, аймаг, хязгаар буй аваас тухай дор хязгаар орны байдалд нийлүүлэн өөрөө засах нутгийн автономийг зүй зохисоор олгож болно. Монгол улсын савд багтсан олон газрууд хэдийгээр нутгийн автономийн эрхтэй боловч бүгд цэргийн тухай, гадаад лугаа харилцах хийгээд зам хил нэвтрэлцэх, мөнгө зоос, хэмжүүр гаргах сэлтийг гол Засгийн газраас эрхлэн мэдвэл зохино" гэсэн нь Монгол улс нэгдмэл бөгөөд төв засгийн газар цэрэг арми, гадаад харилцаа, хил тогтоох, мөнгө зоос гаргах зэрэг онц эрх мэдлийг атгана гэж тодорхойлжээ. Монголын эрх баригчдын тухай бүлэгтээ "Монгол улсын Засгийн газар ба олон их, бага эрх баригчид цөм тус улсын хууль, цааз, дүрэм хэмжээ ёсоор журамлан дагаж хэргээ шийтгэвээс зохино. Хэрэв ардын эрхт хэмжээт цаазат засгийг зөрчин явбаас их, бага тушаалын хүмүүсийг зориуд цааз хууль зөрчсөн ёсоор аваачиж, зарга шийтгэх газар эрүүгийн хэрэг халдсан ёсоор шийтгэвээс зохино" гэж нэгдмэл төрийн үзэл санааг тод томруун тусгажээ.

"Үндсэн хуулийг засаж залруулахын тухай" хэмээх 6 дугаар бүлэгт "Энэхүү Монгол улсын Үндсэн хуулийг халах аваас Улсын хурал гурван удаа хуралдан, гурван удаа нэгэн адил тогтоол гаргаваас сая болно. Үндсэн хуульд дутуу ба утга битүүлэг зүйл буй аваас Улсын хурал, Ардын засгийн газар хоёуланд ардын эрхт хэмжээт цаазат

⁷ Ж.Цэвээний төсөл. МУУТА, ТБА, Х-31, Д-1, ХН-10.

засгийг үндэс баримтлан тайлбарлаж явуулбаас зохино". Мөн "Хэрэв Үндсэн хууль харгисаар эвдэгдэхэд хүрвээс ард түмний шударга эрчүүд зэвсэг барьж босон эрх чөлөөгөө хамгаалах эрх хадгална" гэсэн нь Үндсэн хууль халдашгүй дархан гэдгийг тунхаглаж, халж өөрчлөх, дураар тайлбарлах явдалд хатуу болзол тавьж өгсөн нь харагдаж байна⁸. Ж.Цэвээн 7 дугаар бүлгээ "Гадаадаас зэрэг цол хүлээхийн учир" хэмээн нэрлэсэн нь тухайн үед тулгамдсан асуудал байв. Тэр бээр эрх баригчид гадаад улсын нөлөөнд орж, үндэсний эрх ашгийг хохироохоос сэргийлэн хамгаалахад анхаарч байжээ. Ийм учраас хэрэв Монгол улсын харьяат иргэд гадаад улсын гавьяа шагнал, зэрэг хэргэм, цол зэргийг хүлээн авахад хүрвэл "Засгийн газраас эрхбиш зөвшөөрөл авч байвал зохино"⁹ гэж үзжээ.

Дүгнэн үзвээс Д.Бодоо, Ж.Цэвээн аль аль нь тухайн нөхцөлд Монголын өвөрмөц байдалд Хэмжээт эрхт хаант улс буюу Үндсэн хуульт хаант засаглал илүү тохиромжтой гэж үзэж байжээ. Харин Улсын хурал зөвлөх эрхтэй байх уу, улсын дээд эрхийг барих уу гэдэг асуудлаар санал зөрүүтэй байв. Тэд хэдийгээр Монгол улс ардын эрхт хэмжээт цаазат улс гэдгийг тунхаглаж байсан боловч Монгол улсын харьяат хэн боловч санал бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх, эвлэлдэн нэгдэж хоршоо, нам байгуулах, шашин шүтэх, хөдлөх ба үл хөдлөх хөрөнгө эдлэх, бичиг, цэргийн ямар ч албан тушаалд сонгох, сонгогдох тэгш эрхтэйг зарлан тунхагласан нь туйлын дэвшилт зүйл байсныг тэмдэглэвэл зохино хэмээн академич Ц.Батбаяр тэмдэглэсэн байна. Хэдий энэ хоёр төсөл анхны хувилбар шинжтэй, батлагдаж мөрдөгдөөгүй боловч 1924 онд Улсын анхдугаар их хурлаас баталсан Үндсэн хуулийн төслийг боловсруулахад нэгэн чухал суурь дэвсгэр болж өгсөн нь маргаангүй юм. Түүнчлэн энэхүү Д.Бодоо, Ж.Цэвээн нарын Үндсэн хуулийн төсөл аль аль нь 1924 оны Үндсэн хуулийн төсөлд жин дарахаар тусаж чадаагүйг тэмдэглэх хэрэгтэй. Үүний учир нь Коминтерн, түүний төлөөлөгч Турар Рыскуловын Монголын дотоод хэрэгт хөндлөнгөөс оролцож, Зөвлөлт маягийн Үндсэн хуулийн төслийг хүчээр тулган хүлээлгэсэн үйл ажиллагаатай холбоотой юм¹⁰.

Ж.Цэвээн абугай хууль зүйн нэр томьёо тэр дотроо төрийн байгуулалт, Үндсэн хуулийн нэр томьёо, хэлийг бий болгох үндсийг тавьжээ. Судлаачид ихэвчлэн нэр томьёог Б.Ринчен, Ц.Дамдинсүрэн, Ш.Лувсанвандан, Чой Лувсанжав гээд нэрт эрдэмтдээс эхлэн хэл шинжлэлч эрдэмтдийн шинжлэх ухааны нэр томьёог оновчтой тогтоож өгсөн өв санг дурддаг. Эдгээрийн эхэнд нь Ж.Цэвээн абугай байх учиртай юм.

Учир нь "Улсын эрх" хэмээх бүтээлд Үндсэн хуулийн эрх зүйн нэр томьёонуудыг анхлан оноож тайлбарлаж өгсөн байдаг. Үүнд:

- Үндсэн хууль,
- Тулгар төр,
- Улсын нийслэл,
- Нам,

⁸ Ц.Батбаяр., Д.Лүндээжанцан. Дурдсан бүтээл., тал.152.

⁹ Ж.Цэвээний төсөл. МУУТА, ТБА, Х-31, Д-1, ХН-10.

¹⁰ Мөн тэнд. тал.152.

- Хоршоо,
- Улсын дээд эрх,
- Нутгийн өөртөө засах эрх,
- Хувийн эрх,
- Харьяат ард,
- Улсын дээд, доод хурал,
- Сонгох эрх,
- Сонгогдох эрх,
- Бүх нийтээр сонгохуй,
- Улсын хууль цааз,
- Жилийн орлого, зарлагын төлөв,
- Хэлэлцэх хэргийн товчоо,
- Нэгжих,
- Хөдөлгөх, үл хөдөлгөх хөрөнгө,
- Захидал, битүүмж,
- Нэвтрэн явах эрх,
- Үзлээ хэвлэн тараах эрх,
- Цугларан хэлэлцэх, шүүмжлэх эрх,
- Хэрэг мэдүүлэх эрх,
- Шүтэх, сахиx, номлох, тархаах эрх гэх мэт.

“Улсын эрх” хэмээх номын нэрийн тухайд хэлэхэд “Улс”, “Эрх” гэсэн хоёр үг нь маш өргөн бөгөөд гүнзгий агуулгатай нэр томьёо юм.

Ж.Цэвээн абугай “State”, “Government” гэсэн нэр томьёог өргөн агуулгаар нь улс хэмээн хөрвүүлсэн болох нь харагдана. Тусгаар тогтносон бүрэн эрхт улс, автономит улс гэх мэт улсын шинжүүдийг (газар нутаг, хүн ам, төрийн засаг, түшмэл ёс, хууль цааз зэрэг) хамааруулсны зэрэгцээ төрийн хэлбэр, төрийн засаглалын хэлбэр, төрийн байгуулалт тогтолцоо зэрэг төр хэмээх ухагдахууныг голлон авч үзсэнээрээ улс хэмээх өргөн ойлголтыг гаргаж тавьжээ.

Монгол Улсын эрх зүйн түүхэн уламжлалыг үзэхэд нийгмийн харилцааг зохицуулагч хэм хэмжээнүүд буюу эрх зүйн түүхэн эх сурвалжууд нь Их Засаг (Их ёс), Их Цааз, Халх журам, Цааз, Хууль цааз, Хууль зүйлийн бичиг зэрэг нэршилтэй явж ирсэн бол өрнөдөд хууль цаазыг илэрхийлсэн нэр томьёо болох Law, Recht, Право-г “эрх” гэж оноосон байна. Энэ нь төрийн эрх, захиргааны эрх, эрүүгийн эрх, иргэний эрх, хөдөлмөрийн эрх, гэр бүлийн эрх гэх мэтээр үндэсний эрхийн тогтолцооны нэр томьёо болж жар, далан жил явж ирсэн бөгөөд 1970-аад оны сүүлчээс “зүй” нэмж “эрх зүй” болгосон билээ.

Тэгвэл “Улсын эрх” гэдэг нь эдүгээчилбэл Үндсэн хуулийн эрх зүй юм. Өмнөх тогтолцооны үед “төрийн эрх”, “төрийн эрх зүй” гэсэн нэршилтэй байв. Герман зэрэг улс өнөө хир Staats Recht буюу төрийн эрх зүй гэсэн нэршилээрээ явдаг. Тусгаар тогтносон бүрэн эрх, төрийн эрх мэдэл, төрийн дээд байгууллагуудын эрхийн үндэс, тэдгээр байгууллагуудын байгуулагдах журам, хоорондын харилцаа, иргэдийн эрх, үүргийг

заасан суурь хэм хэмжээнүүдийн цогцыг “Төрийн эрх зүй” хэмээн авч үздэг байсан 19 дүгээр зууны эцэс, 20 дугаар зууны эхэн үеийн Оросын болон өрнөдийн эрдэмтэн, судлаачдын зохиол бүтээлийг чамгүй судалж, тоймлон авч үзсэн гэдгээ Ж.Цэвээн абугай “Улсын эрх” хэмээх номдоо тэмдэглэсэн байна.

4. Дүгнэлт

“Улсын эрх”-д улсуудын Үндсэн хуулийг судалж төрийн засаглалын хэлбэрийг харьцуулан авч үзсэнээрээ Монгол Улсад харьцуулсан эрх зүйн анхдагч бүтээл болсон. Харьцуулсан Үндсэн хуулийн энэхүү бүтээл нь цаашид Улсын Хурал, бичмэл Үндсэн хуультай болоход онол, арга зүйн эх сурвалж болсон түүхэн ач холбогдолтой юм.

- Жамсрангийн Цэвээн нь Монгол Улсад шинэ цагийн төрт ёс, эрх зүйн тогтолцоог бий болгох анхны шанг таталцаж, Үндсэн хуульт байгууллыг тогтоох үйл явцын идэвхтэй оролцогч байжээ. Төрийн эрх зүй буюу Үндсэн хуулийн эрх зүйг бий болгох тулгын чулууг тавилцжээ.

- Түүний туурвисан “Улсын эрх” хэмээх товхимол Үндсэн хуулийн харьцуулсан эрх зүйн сэдвээр туурвисан үндэсний эрдэмтэн судлаачдын анхны бүтээл мөн. Төрийг зохион байгуулах, төр засах арга ухааны гарын авлага, тайлбар толь болсон байна.

- 1911-1924 оны эцэс хүртэл үргэлжилсэн Үндсэн хуульт байгуулалд шилжих урьдач нөхцөл бүрдүүлсэн эл ээдрээ нугачаатай түүхэн үйл явцад Улсын хурал (Дээд, доод хурал) байгуулагдан ажиллаж улмаар 1921-1924 онд Ардын Засгийн газар сонгуулийн замаар шат шатны хурлууд байгуулагдан Улсын Анхдугаар их хурлаас Анхдугаар Үндсэн хуулийг баталж хамжлагат ёсыг халан Бүгд Найрамдах Улсын хэлбэрийг сонгосон түүхтэй. Энд Ж.Цэвээн абугай парламентаг ёсны үр хөврөлийг бий болгох, Үндсэн хуулиар төрийн эрх мэдлийг хуваарилах анхны сэдлийг тавьж, хааны эрхийг хязгаарлах санаа оноог дэвшүүлэн тавьсан нь Монгол Улсын Үндсэн хуульт ёсны хөгжлийн түүхэнд баларшгүй ул мөрөө үлдээсэн эрдэмтэн судлаач гэдгийг нотолж байна.

Монголчууд бид сүүлийн 30 жилийн турш хүний эрх, ардчилал, эрхийн тухай ойлголттой болж байгаа биш бөгөөд энэ асуудал нь манай улсын хувьд тэртээ 110 жилийн өмнөөс л магадгүй тэрнээс өмнө үүссэн ойлголт гэдэг нь тод томруун харагдаж байгаатай та бүхэн санал нийлж байгаа байх. Магадгүй тэр үед энэхүү судалгааны бүтээл (Үндсэн хуулийн төсөл) нь батлагдаж, мөрдөгдөж эхэлсэн бол өнөөдөр Монгол Улсад хүний эрхийн нөхцөл байдал арай өөр түвшинд байх байсан... Тухайлбал, аливаа нийгэм соёлын эрхийн талаарх үзэл санааны болоод эрх зүйн хувьд ухамсартай, хувь хүн илүү төлөвшсөн, хөгжсөн, нийгэм өөрөө эмх цэгцтэй бүтээсэн байх байсан.

Эх сурвалж

- Ж.Цэвээний төсөл. МУУТА, ТБА, Х-31, Д-1, ХН-10.
- С.Идшинноров. Бүтээлийн чуулган. II. Дэд боть. УБ., 2013 он.
- Ж.Цэвээний боловсруулсан Үндсэн хуулийн төсөл. МУУТА, ТБА, Х-31, Д-1, ХН-10.

- Н.Отгонбаяр. Жамсрангийн Цэвээн. Улсын эрх. Цахим номын сан (www.e-nom.mn)
- Д.Даш. БНМАУ-ыг тунхагласан түүхээс. УБ., 1984 он;
- Ж.Цэвээн. Түүвэр зохиолууд (1). Эмхэтгэсэн С. Идшиноров. УБ., 1997 он;
- Монголын ард түмний 1911 оны үндэсний эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөө тэмцэл, Баримт бичгийн эмхэтгэл. (1900-1914);
- "Нийслэл Хүрээний сонин бичиг", 1917, № 63.
- Д.Лүндээжанцан, Монгол Улсын их хурлын гишүүний бүрэн эрх, Дэвтэр I, 2022 он;
- Ч.Өнөрбаяр, А.Бямбажаргал, Үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгаа шинжилгээний тойм, 2019 он;
- Шинэ толь хэмээх бичиг, 1914 он;
- Монголын ард түмний 1911 оны үндэсний эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөө тэмцэл, Баримт бичгийн эмхэтгэл. (1900-1914);
- Ж.Болдбаатар, Д.Лүндээжанцан, Монгол улсын төр, эрх зүйн түүхэн уламжлал, УБ., 2021 он;
- Ц.Батбаяр, Д.Лүндээжанцан, Хэмжээт цаазаас Бүгд Найрамдах Засагт шилжсэн нь: Анхдугаар Үндсэн хууль (1921-1924), УБ., 2023